

FITXA DE LES FOSSES D'ARTÀ.

Fossa 1.

Municipi: Artà.

Indret: Cementiri municipal.

Fossa: Una fossa amb civils.

Tipologia: Probable.

Desapareguts: 20 persones, de les quals n'hi ha 5 d'identificades.

Investigació.- Jaume Morey Sureda.

Fossa 2.

Municipi: Artà.

Indret: Salma (aleshores de propietat privada, ara espai públic prèvia expropiació) a la carretera MA-15 de Palma a Cala Rajada.

Fossa: Una fossa amb tres civils.

Tipologia: Irrecuperable.

Desapareguts: Tres persones sense identificar.

Investigació.- Jaume Morey Sureda.

FITXA DE LA FOSSA COMUNA D'ARTÀ

Dades d'ubicació de la fossa.

- El **cementiri municipal** (de propietat pública), a la carretera MA-4041 d'Artà a Son Servera.

Tipologia:

Fossa del cementiri municipal: probable, segura en qualque cas.

Desapareguts:

Fossa del cementiri municipal.

- Una persona assassinada identificada.
- Quinze enterraments no identificats.
 - Sis de les quals pertanyen, gairebé de forma segura, a sengles víctimes del bombardeig italià del 31 d'agost de 1936.
 - De la resta, alguns podem considerar-los identificats.
- Quatre persones identificades, víctimes també del bombardeig italià.

Investigació de:

- Jaume Morey Sureda,
- Datació: agost-novembre 2011.

Fotografia 1. Ubicació del cementiri municipal d'Artà.

FOSSA DEL CEMENTIRI MUNICIPAL

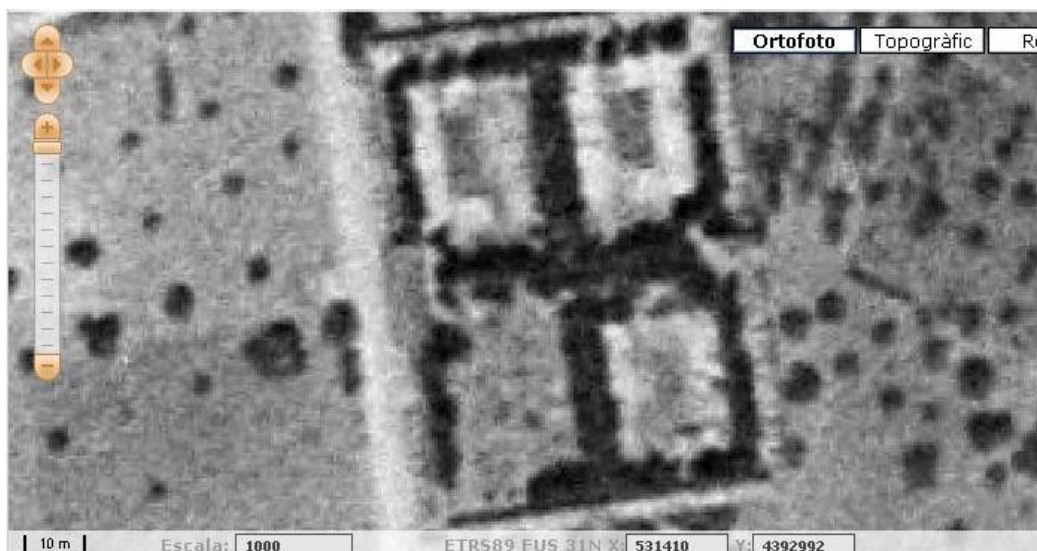
Localització:

El **cementiri municipal** està ubicat a la zona coneguda de Son Curt, a la carretera MA-4041 d'Artà a Son Servera al punt quilomètric 4,9, a 1,1 km des de la intersecció amb la carretera MA-15 de Palma a Cala Rajada a l'entrada a Artà pel carrer de Son Servera.

El lloc es destina a cementiri des d'abans de 1860, però és en el 1878 que es procedí a l'adquisició d'algunes parcel·les limítrofes per configurar-lo com a l'actualitat: forma quadrangular i en paral·lel a l'eix de la carretera MA-4041 orientada, en aquest tram, nord-sud (Artà, direcció Son Servera). Després d'aquesta reforma s'hi adjudicaren i es varen construir sepultures al perímetre interior. S'hi configurà una avinguda central amb orientació est-oest des de l'entrada fins a una capella o oratori, al centre interior del lateral est, que va ser construït el 1885 per un particular. Al llarg d'aquesta avinguda s'hi construïren, en anys posteriors, vuit panteons de propietat privada, quatre a cada costat.

Sabem de l'existència d'una parcel·la petita de terreny exterior i adjacent, al costat est del recinte, destinada a cementiri civil –“*neutro*”–. No se n'ha pogut determinar la ubicació exacta tot i que, a través de repetides peticions de l'Agrupació Socialista d'Artà en els anys anteriors a la dictadura de Primo de Rivera –la primera que hem localitzat és de 20 de setembre de 1913–, se'n té constància al lateral esmentat ja que sol·licitaven l'habilitació d'un accés directe des de la carretera de Son Servera, petició que indica que els dos recintes no estaven comunicats. No es varen atendre, les peticions, i les diferents majories de govern s'excusaven que no es disposava de fons per satisfer-les o que era molt elevat el preu del lloguer dels terrenys necessaris per a l'accés que es demanava. O, simplement, donaven allargues a la qüestió.

Va desaparèixer com a tal cementeri segregat a partir, segurament, de la secularització de cementiris que provocà algunes petites obres d'adaptació a la llei que es dugueren a terme el 1932 i que foren, gairebé de forma única, la substitució de part del rètol sobre l'entrada construït amb lletres de pedra de Santanyí en relleu. On deia “Cementerio Católico de Artá” passà a dir “Cementerio Municipal de Artá”.

Fotografia 2. Cementeri municipal d'Artà, vol americà de 1956

L'octubre del 1929 l'arquitecte Guillem Forteza dissenyà la distribució interior del recinte del cementiri municipal. És, bàsicament, la del nucli central de la instal·lació actual. La modificació de 1929 parteix de l'establiment d'un eix nord-sud perpendicular a l'avinguda central i paral·lel a la carretera d'Artà a Son Servera per Son Catiu. L'espai interior quedava dividit en quatre quadros estructurats cada un en una zona de sepultures amb un rectangle central de jardí. Progressivament s'hi aniran edificant grups de sepultures destinades a la venda i blocs de nínxols per a la venda i lloguer.

El cementiri actual és aquell recinte de 1878, de 5.400 m², amb la modificació de 1929, més dues reformes d'ampliació que no interessen per a l'objecte d'aquest estudi. Avui aquella ordenació està completada i només resten lliures els rectangles interiors enjardinats¹. **És la zona sobre la qual centrarem la recerca.**

A l'any 1974 es procedí a la primera ampliació amb l'adquisició de nous terrenys als costats nord i est. En el primer cas i al llarg de tot el lateral nord es destinà el terreny a aparcament. El del costat est, en tota la seva longitud, a una nova zona de sepultures, destinades a la venda.

Possiblement amb aquesta àrea de noves sepultures es va cobrir l'antic cementiri civil, o "*neutro*", en el qual i en paraules de Gabriel Garau, el batle Boira, dites en la sessió del 14 de maig de 1936, hi havia enterrats "*los primeros libertarios de Artá*".

¹ Vid. fotografies 3 i, més avall, 4 i 4b.

Fotografia 3. Cementeri municipal d'Artà, vol de 2008

A l'any 2000 es va construir una segona ampliació amb l'adquisició de terrenys adjunts al llarg del costat sud. S'hi construï un bloc destinat a tanatori i serveis, i una àrea de sepultures destinades totes a la venda. Pels terrenys adquirits hi devia passar, antigament, el camí per accedir al cementiri civil, repetidament reivindicat pels socialistes artanencs.

Intervencions fetes a la fossa del cementiri:

A la fotografia núm. 2, aèria, de 1956, s'aprecia com els quadros 4 i 3 estan ja urbanitzats d'acord amb el plànol de 1929 que ordenava tot el recinte interior i el distribuïa en quatre quadros. En canvi els quadros 1 i 2 estan parcialment o gairebé gens ocupats per construccions acordades al pla de 1929. Atès que cap dels testimonis rebuts ha informat que els assassinats/desapareguts del 1936 hagin estat enterrats en tombes familiars, podem deduir que són els quadros que reberen inhumacions directes en terra.

Per l'objectiu d'aquesta investigació serà important determinar quan és que comencen a ocupar-se els quatre quadros que abans de 1929 servien per a l'enterrament de persones que no disposaven de cap de les tombes perimetrals que ja des de 1878, o abans, com hem vist, s'adjudiquen nominalment totes.

El 30 d'abril de 1931 el batle de la jove II República indica tres qüestions importants i sobre les quals el nou ajuntament hi haurà de posar especial atenció: la construcció d'escoles, el proveïment d'aigua potable a la població i "*la reforma del Cementerio.*" a partir del projecte signat per Guillem Forteza en data 1 d'octubre de 1929 i que és, com s'ha dit, el que s'ha mantingut fins a l'actualitat pel que fa al recinte històric.

A la sessió del 26 de febrer de 1932 el Batle informa entre altres qüestions d'una petició de l'Agrupació Socialista i de l'Aliança Obrera "[...] *solicitando se cumpla a la mayor brevedad posible la ley de secularización de los cementerios.* [...]". Després de tractar altres assumptes, "[...] *El Sr. Alcalde dice que publicada la ley de secularización de cementerios, debe procederse a su cumplimiento, y después de usar la palabra los Sres. Sancho y Oléo haciendo algunas indicaciones respecto a la forma de cumplirla, se acuerda por unanimidad dejar este asunto para su estudio.*[...]".

A la del 4 de març de 1932 és el Centre Republicà Federal que demana el compliment exacte de la llei de secularització de cementiris. Sobre aquesta qüestió el consistori debat quina solució seria l'adequada i hi ha consens que la més convenient era "[...] *comprar una franja de terreno contigua a lo que era Cementerio Civil y así al mismo tiempo habría sitio para construir más sepulturas* [...]". Aquests terrenys, a l'esquena de la capella del lateral est, no s'adquiriran fins a la primera ampliació del 1974.

La secularització, a més de procedir al canvi de rètol que substituï la referència confessional per la municipal, havia d'integrar el cementiri civil en una suposada difícil solució ja que les sepultures perimetrals adjudicades impedièn la connexió, o bé era l'excusa per demorar el compliment de la llei. El que es farà serà mantenir els dos recintes atès que ja no era necessari un segon cementiri, el civil, perquè, declarat municipal el que abans només era catòlic, podrà ara acollir qualsevol persona independentment de la seva religió.

Ja s'ha esmentat la sessió del 14 de maig de 1936, amb la Gestora del Front Popular. S'hi debat una reforma que encara relaciona els dos cementiris

amb l'argument que en el civil antic, separat del que fins al 1932 només era catòlic, “[...] *hay enterrados en él los primeros libertarios de Artá, que la Comisión Gestora, moralmente, está obligada con ellos y que visto que la ley obliga a secularizar los cementerios se debe proceder a la instrucción del expediente de expropiación de los terrenos necesarios y proceder en consecuencia. Así queda acordado. [...]*”. Però en aquesta mateixa sessió ja es manifesta la necessitat de construir sepultures noves per cobrir les necessitats de la població que, lògicament, haurien de fer-se en els quatre quadros interiors d'acord amb el disseny de l'arquitecte Forteza de 1929.

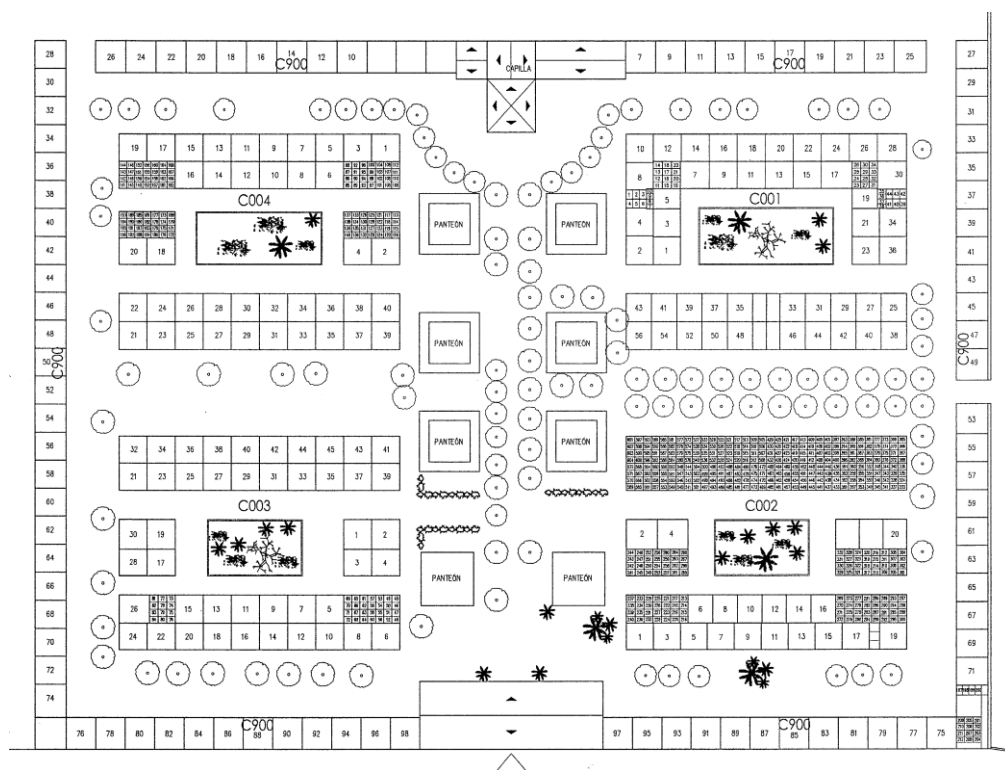
En aquest moment de maig de 1936, per tant, és raonable deduir que els espais històrics d'inhumació directa sota terra, els quatre grans quadros del projecte de 1929, continuaven lliures d'edificació i disponibles i que hi continuaran almenys fins al 1942.

A partir del febrer del 1942 s'adopten acords per anar destinant els espais dels quadros interiors perquè els particulars o el mateix Ajuntament hi vagin construint sepultures i nínxols. Així l'abril del 47 s'autoritza la venda de 16 solars del quadre 3. Entre setembre i desembre de 1949, 16 més també del quadre 3. Entre desembre de 1951 i gener de 1952, 20 en el quadre 4. Entre desembre de 1954 i gener de 1955, 19 del quadre 4.

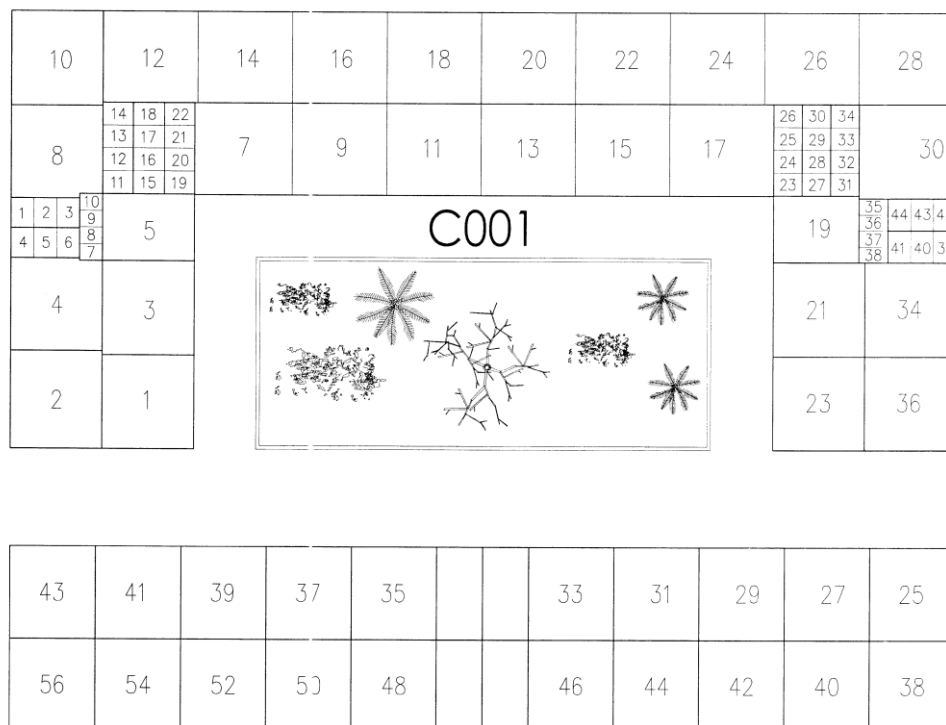
Observem que en aquests anys les ocupacions són ens els quadres 3 i 4, a la meitat nord (esquerra entrant) del recinte.

És un procés gradual que es consolida el juny de 1950 en què s'acorda establir les condicions generals per a la venda i transmissió de solars i sepultures i lloguer de nínxols. Ja no es parla de construir noves plaques de ciment armat per a base de les construccions, sinó, diguem-ho així, de la gestió dels espais urbanitzats segons el projecte de 1929. Així i tot encara els anys 70 es construiran alguns blocs de nínxols destinats a lloguer.

Així, es pot dir que en els primers anys 50 del s. XX, en què es registra l'entrada d'una allau de peticions per adquirir solars i edificar-hi sepultures familiars, els espais que històricament havien rebut enterraments directes sota terra queden reduïts als rectangles interiors de cada un dels quadros del projecte de 1929 i que ara són zones enjardinades.

Fotografia 4. Recinte del cementiri històric en l'estat actual, el gener de 2011.

Fotografia 4b. Cementiri en l'estat actual, el gener de 2011. Detalls del quadro interior 1 del plànol de 1929.

És a dir, que l'àmplia zona que en el 1936 podia rebre –i va rebre, com veurem– els cossos de víctimes d'aquells mesos tràgics, està actualment ocupada de forma gairebé total per grups de sepultures familiars i blocs de nínxols.

Aquesta ocupació queda indicada per les fotografies 4 i 4b que són part de plànols actualitzats a 2011 del conjunt del cementiri municipal (s'han segregat les dues ampliacions del 1974 i de 2000, als laterals est i sud, respectivament, a les quals s'accedeix pels espais oberts, dos al lateral est i un al lateral sud, que corresponien a sepultures històriques). La correspondència amb el projecte de 1929 és gairebé exacta.

Els quatre quadros interiors, de forma rectangular, actualment tenen mides aproximades però distintes. El quadre número 1 té una extensió de 17,3 m²; els números 2 i 4, de 12,15 m² cada un; i el número 3, de 15,0 m².

Dades de les persones desaparegudes a Artà que podrien ser a la fossa.

Llibre de “*Registro general de enterramientos*”.

És un llibre hem localitzat² a l'Arxiu Municipal d'Artà. Comença en el mes de juny de 1936.

De la primera pàgina –fotografia 5– ens interessa la inscripció manuscrita que figura al marge superior: “**Cuadro del Plano nº 1**” que, si és una indicació clara per als enterraments que consten a la pàgina –13 inscripcions, però 22 línies; això és, n'hi 9 de no emplenades–, hem de suposar que serveix també per a les altres dels mesos que segueixen, tot i que no hi hagi cap altra indicació semblant llevat que a la columna “*Agrupación*” totes les que estudiarem indiquen “*Primera*”. Recordem que, com hem vist abans, els quadros 1 i 2 són els darrers en què s'hi construïren sepultures i nínxols interiors.

En aquests fulls la gran majoria d'inscripcions de la pàgina corresponen a persones difuntes per causes naturals, amb inscripció ordinària en el llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà que s'ha acarat amb les d'aquest llibre.

De l'observació minuciosa del llibre se'n desprèn que cada pàgina corresponia a una filera d'enterrament amb 12 –o 13 en qualche cas esporàdic– llocs d'enterrament cada una i, per aquest motiu, moltes pàgines no es completaven. S'usarà el quadre 1 –“*agrupación primera*”– fins a completar 22 fileres. La inhumació a la filera 1 de l'agrupació següent, la tercera, porta data del 19 d'abril de 1941. Cinc anys d'enterraments al quadre 1.

A la primera filera del quadre 1, només hi ha inhumacions sota terra, però en d'altres hi ha enterraments que es fan a tomba familiar. Al principi –en

² AMA Capsa 4091.

el temps que ens interessa estudiar– són només a tombes perimetrals –les antigues–, algunes de les quals ja existien a la reforma del 1878. En temps posteriors ja apareixeran a les noves tombes familiars en els quadros interiors urbanitzats a partir del plànol de 1929.

Així s'explicaria que fins a l'any 1940 es vagin anotant per pàgines els enterraments a les successives fileres de l'agrupació primera que, com hem dit, deduïm que correspon al **quadro 1** de l'ordenació de 1929. A partir de 1940 comencen a aparèixer enterraments a fileres ocupades en enterraments anteriors sense que tinguem explicacions per aquest fet.

I encara una qüestió: per què totes les inhumacions es fan al quadro 1 – “Agrupación” a l'imprès del llibre de registre–? No tenim resposta. Una observació acurada de tot el llibre permetria treure'n clàries però no sembla que la resposta s'allunyi del que podem conjecturar: s'anaven rotant els espais d'enterrament de forma que quan s'hagués de tornar a usar una zona, les restes antigues devien ser traslladades a l'ossera que avui està condemnada (entrant al cementiri, a la dreta, a l'habitació on s'hi instal·laren les primeres càmeres refrigerades). Als enterraments que hem comentat, al quadro 1, fileres 1 i 5, els succeeixen els de les fileres següents, successivament. El 12 d'abril de 1941 s'usa el quadro 1, fila 22, lloc 12. El 19 i com ja hem dit, ja és el quadro 3, fila 1, lloc 1.

Progressivament s'han anat usant tombes exclusivament perimetrals ja que cap té la numeració més alta que la 98, la darrera situada al quadro tres, just al costat esquerre de l'entrada al recinte (la darrera del quadro 2 és just al costat dret de l'entrada). Així dos enterraments localitzats l'any 1942 corresponents a dos dels soldats treballadors dels batallons disciplinaris del campament de presos de Son Morey són ja al quadro 3: Adrián Almazán Cillaurren, inhumat en data 11 d'agost al quadro 3, filera 6, lloc 6; Antonio Mur Loste, en data 20 d'octubre, al quadro 3, filera 7, lloc 4.

És el 10 de juny de 1945 que trobam una inhumació amb la indicació “*Nicho Moderno N 39*” i el 9 de març de 1946 una amb la indicació “*tumba Moderna N 29*”, ambdues en el quadro 3.

En quin sentit es traçaven les fileres? Seria imprescindible saber-ho per determinar el punt exacte de les inhumacions. No en tenim constància i més endavant proposarem una hipòtesi que creiem raonable tenint en compte que el sentit de les fileres es podia fer des de qualsevol costat del quadro i que la distribució donaria diverses possibilitats d'ubicació.

Vegem el detall d'algunes pàgines. Aquesta és la primera:

Cuadro del Plano n.º 1.º

Número	Año	Mes	Día	Nombre y apellidos del difunto	Sexo	Edad	Estado	NICHOS		Tributos satis- fechos	OBSERVA
								Agrupación	Número		
1	1936	Junio	29	Pedro Guadalupe Curroch	V.	66	C.	Primera	1		
2	1936	Julio	11	Francisco Antonio Aguado	H.	89	V.	yd.	2		
3	1936	Julio	12	Francisco Juan Páez	H.	18	S.	yd.	3		
4	1936	Julio	28	Juan Linares Latorres	H.	85	V.	yd.	4		
5	1936	Julio	29	Maria Isabel Ginard	H.	22	S.	Primera	5		
6	1936	Agosto	17	Antonia Tost Cases	H.	27	C.	yd.	6		
7	1936	Agosto	20	Juan Escanellas Moll	V.	60	C.	yd.	7		
8	1936	yd.	24					yd.	8		
9	1936	yd.	24					yd.	9		
10	1936	yd.	24					yd.	10		
11	1936	yd.	24					yd.	11		Carabini
12	1936	yd.	27	Francisco Llorens Llorens	H.	75	V.	yd.	12		
13	1936	Agosto	4	Juan Linares Latorres	H.	85	V.	yd.	13		

Fotografia 5. Primera pàgina del “Registro general de enterramientos”

La inscripció 7, **Joan Escanellas Moll**, inhumat el 20 d'agost, és el primer, segons tradició oral, dels assassinats de persones vinculades al Front Popular. Se li va obrir la causa 430/36³. És l'únic de la sèrie que té inscripció ordinària⁴ en el llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà. En canvi no consta al de la parròquia de la Transfiguració, com no hi constarà cap altra de les morts violentes que investigam. En el parroquial hi ha una fitxa impresa amb el número 35 que porta, escrit a mà, només un nom: “Juan”. La fitxa 34 és de data 17 d'agost i la 36 del 26. Segons el registre municipal abans esmentat va ser inhumat al quadro número 1, agrupació primera, filera 1 i lloc 7.

A la inscripció de Joan Escanellas la segueixen altres quatre inhumades el 24 d'agost de les quals no consta el nom ni altres trets identificadors excepte que els dos darrers porten la “V.” que indica que es tracta d'homes. Només en el quart se'ns adverteix, a més, que es tracta d'un “Carabinero”.

Aquest quart cos segurament correspon al de **Baldomero Sahagún González**⁵, un carrabiner de la guarnició de la Colònia de Sant Pere. L'anotació

³ L'instructor hi anotà que es va personar a Sos Sanxos dia 21, tot i que havia estat avisat dia 20. El metge certificà: “[...] y fallecido a las 10 del día 20 del mes de agosto año 1936. Murió a consecuencia de causa inmediata: hemorragia interna, causa fundamental herido de arma de fuego, y son manifestas en el cadáver las señales de descomposición”. Vid., també, CAPELLÀ, Llorenç, *Diccionario Vermell*, p. 61-62; el topònim Les Lanxes és una mala transcripció del correcte, Sos Sanxos.

⁴ Això és, inscrita el dia de la defunció, o al següent, en què qualcú la notifica. Hi haurà altres persones assassinades en els mesos següents que no seran inscrites fins al cap d'anys, generalment com a conseqüència d'actuacions judicials o d'altres administratives.

⁵ Al llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà hi ha, amb data 1 de desembre de 1936, la inscripció de la seva mort ocorreguda “en el campo de batalla de Son Servera, el día veinte y cuatro de agosto último a las tres horas y quince minutos, a consecuencia de heridas recibidas prestando servicio en una avanzada del frente”.

identificadora podria ser deguda a l'uniforme que devia vestir, tot i que és possible que l'enterrador el conegués personalment.

A l'horabaixa d'“*el dissabte de Sant Bartomeu*”⁶, això és, el dia 23 d'agost, varen ser assassinats prop de les cases de Pula, **Antoni Perelló Sureda, Barrines, i Miquel Muntaner Massanet, Barbassa**⁷. L'episodi va ser presenciat per Ignasi Maria Carrió, que aleshores tenia gairebé catorze anys. A la finca d'Antoni Perelló, dins Es Rafal, l'horabaixa del 23 d'agost es presentaren tres falangistes artanencs armats que varen identificar i detingueren els Perelló, Muntaner i un tercer, en Pep Papalló, de Son Servera. Se'ls emmenaren perquè encara havien de capturar un quart, Josep Maria Massanet, pare d'Ignasi, però no el trobaren.

L'endemà matí, dia 24 d'agost, n'Ignasi i un altre al·lot de la seva edat, refugiat per aquelles finques com altres serverins, anaren per on havien partit escamot i detinguts i quan varen ser prop de les cases de Pula, al costat de la via del tren, trobaren els dos cossos a terra⁸. Al moment veieren que arribava un camionet amb falangistes que carregaren els cossos i partiren. Més endavant va saber directament de Sebastià Garau Sureda, fosser d'Artà, que havia enterrat els dos assassinats al cementiri. Està completament segur d'aquesta afirmació que li féu el fosser. També li va dir que els feixistes l'havien amenaçat i li havien encarregat que tingués un clot preparat per a ell mateix, ja que el consideraven d'esquerres. De fet, el seu germà Llorenç Garau era president de l'Aliança Obrera i un dels líders més respectats del socialisme artanenc. Amb d'altres, entre els quals Llorenç Muntaner Riera, s'havia abscondit la nit del 25 al 26 de juliol i quan, amb Muntaner Riera, anaven a lliurar-se a la Guàrdia Civil, foren detinguts per dos feixistes que els esperaven perquè havien estat delatats. Un dels dos sicaris els va voler matar a l'acte, però l'altre, casat amb una germana de l'esposa de Miquel Garau Sureda, el major dels germans, ho va impedir. Lliurats a la Guàrdia Civil, dia 15 d'agost varen ingressar al castell de Bellver.

Ningú no s'explica, encara ara, els assassinats de Perelló ni de Muntaner, ni del frustrat de Josep Maria. Cap d'ells no tenia implicacions polítiques, ni eren homes que s'haguessin significat; però Miquel Muntaner era el pare de Llorenç Muntaner Riera, president de les Joventuts Socialistes i, també com Llorenç Garau, un dels dirigents més coneguts dels socialisme artanenc. Ambdós, i nou més, havien estat detinguts, empresonats i condemnats pels fets d'octubre de 1934. S'ha interpretat que Muntaner Massanet i Lluçia Mestre Canet –de qui parlarem tot seguit– foren assassinats per no poder haver els seus fills respectius, abscondits la nit del 25 al 26 de juliol gràcies a un avís del batle de Felanitx Pere Oliver Domenge. També s'han apuntat altres motius, com per exemple que un dels assassins havia estat

⁶ Testimoni de Margalida Perelló Valens, filla d'Antoni Perelló Sureda.

⁷ Al *Diccionari Vermell* (117 i 130) s'hi recull que foren assassinats dia 6 d'octubre, però els testimonis orals de Margalida Perelló, la seva filla, i d'Ignasi Maria confirmen la data del 23. Margalida també va facilitar constància documental de la data. Vid. més endavant, notes 22 i 23.

⁸ El tercer que havien detingut, Josep Papalló, havia estat alliberat mentre feien camí cap al lloc de l'execució segurament perquè, segons Margalida Perelló, “*era un beato*”.

forçat a pagar un feix de palmes que feia poc havia pres d'un dels estenedors de Muntaner. Són, però, mòbils impossibles de confirmar.

Serien els seus dos dels cossos enterrats el 24 d'agost? Al quadre 1, fila 1, llocs 8 i 9, on no s'indica ni tan sols si pertanyen a homes, com passa en el 10 i 11 –aquest darrer segurament del carrabiner Sahagún González?

Dels quatre enterrats dia 24 en restaria un, desconegut més enllà de saber que es tractava d'un home, podria ser una altra víctima del mateix front de Son Servera en què havia estat abatut Baldomero Sahagún.

A la segona pàgina hi trobam:

Número	Año	Mes	Día	Nombre y apellidos del difunto	Sexo	Edad	Estado	Nicho		Tributos satisfechos	OBSERVACIONES
								Agrupación	Número		
14	1936	Agosto	27	Gabriel Currah Ojeda	H.	74	V.	Primera	1		
15	1936	g.d.	27		H.			g.d.	2		
16	1936	g.d.	27		H.			g.d.	2		
17	1936	g.d.	28	Juan Carbonell Morales	H.	76	V.	g.d.	2		
28	1936	g.d.	31	Margareta Toster	M.		G.	g.d.	2		
30	1936	Septiembre	3	Maria Pellicer	M.			g.d.	2		
31	1936	g.d.	3	Sebastián Morante Mir	H.	74	G.	g.d.	2		
32	1936	Septiembre	10	Pedro Lome Pizarro	H.	66	G.	g.d.	2		
33	1936	g.d.	14	Maria Ginard Goya	M.	78	V.	Primera	2		
39	1936	Octubre	11	Isabel Garcia Omer	M.	71	V.	Primera	14		

Fotografia 6. Segona pàgina del “Registro general de enterramientos”

Seguim a l'agrupació primera, que entenem és el quadre 1. Les anotacions van des de la 14 a la 41, i al final hi ha sis línies en blanc. Falten uns números d'ordre: apareixeran en altres pàgines i ja ho comentarem. Tots els enterraments són a l'agrupació primera i filera 2 llevat de les que s'indica que s'ha inhumat en una tomba, de la qual s'anota el número (que fa innecessari determinar-ne el quadro: són quatre, les número 55, 14, 77 i 51, totes perimetrals).

Ens interessen algunes de les inscripcions. En primer lloc, és que n'hi ha dues de dos homes el dia 27 de les quals no consta el nom, només que es tracta de dos homes.

El dia 26 havia estat detingut un manacorí –casat amb l'artanenca Margalida Alzina Juan– que s'havia refugiat a la finca dels seus sogres, Son Figuera, a la carretera de Canyamel. Era **Nicolau Cortès Cortès, Pauet**, del qual s'ha dit que havia estat afusellat el mateix dia 26 a Manacor⁹.

⁹ Tot i que no hi hagi constància documental explícita, Vid. CAPELLÀ, Llorenç, *Diccionari Vermell*, p. 54; TUGORES, A. *Manacor, la guerra a casa*, p. 210, i, per als usos dels dos cementiris, pp. 131-133.

El dia 27 va ser detingut **Francesc Bonnín Picó, Marín**, Vice-president d'Esquerra Republicana d'Artà i gestor des del març de 1936, destituït el 23 de juliol en una sessió en la qual consta com a assistent. Hi ha informacions que asseguruen que va ser afusellat el mateix dia 27 d'agost a Son Coletes.

La seva neboda, Teresa Bonnín Fuster, ens va informar: “*Sí, era el mes d'agost... no sé si dia 27 o no, però me'n record perquè érem a collir figues, segur... [...] Entraren els feixistes i se l'endugueren. A Manacor. I no en varen saber res més. Deien que l'havien duit a un cementeri on ja no enterraven i que allà el mataven, era on mataven. Mai no varen saber cert què havia passat. No el tornaren veure més, ni en varen saber res més*”, la qual cosa confirmaria que va ser traslladat a Manacor i assassinat a Son Coletes¹⁰.

Si fos així –sense dubtar dels testimonis adduïts– els dos cossos enterrats el 27 d'agost serien de dos homes desconeguts. Hi ha, també, tres inscripcions més que requereixen un esment.

El dia 31 d'agost consta l'enterrament de Margalida Fuster. Amb tota seguretat es tracta de **Margalida Fuster Aguiló**, que tenia 26 anys i vivia a Petra. Era a Artà de visita als seus oncles, amb el seu espòs i fill. Consta al llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà en una inscripció de data 11 de febrer de 1937.

El dia 3 de setembre consta el de Maria Pellicer. Era **Maria Pellicer Santandreu**, refugiada a Artà per l'evacuació de Son Servera, on residia. La inscripció d'aquesta mort al Registre Civil d'Artà és de data 8 de desembre de 1936.

Aquestes dues morts –i altres deu– són del 31 d'agost a causa de les bombes que tres avions italians –decisiu per al fracàs del desembarcament de Bayo– llançaren sobre Artà suposadament per equivocació quan tornaven d'un bombardeig contra l'esquadra republicana a la costa de Son Servera - Sa Coma. Les dates de les inscripcions de deu de les víctimes al llibre del Registre Civil es fan en dates diverses compreses entre el 21 de novembre de 1936 i l'11 de febrer de 1937, unes irregularitats per a les quals no tenim explicació, perquè dels dotze morts causats per l'explosió, totes foren instantànies¹¹ llevat de dues que ho foren en el trasllat a l'hospital militar de Palma.

La tercera inscripció és la número suposadament 24 (la correcció en dificulta la lectura inequívoca). Correspon a **Sebastià Moranta Mir**, un home de 19 anys. Aquest nom consta a una relació de morts al front de Son Servera publicada al ‘Correo de Mallorca’ del 23 de juliol de 1938¹², entre el grup de “*Camaradas y afiliados a distintas organizaciones que forman la de Falange Española Tradicionalista y de las JONS.*”

¹⁰ Vid. CAPELLÀ, Llorenç, *Diccionari Vermell*, p. 40. Tampoc no hi ha constància documental explícita d'aquesta inhumació.

¹¹ D'acord amb el que consta a la causa 403/36.

¹² Reproduïda a MASSOT I MUNTANER, Josep, *El desembarcament de Bayo a Mallorca, agost-setembre de 1936*, p. 432-433. És d'aquí que en prenem la informació.

Vegem ara la cinquena:

Número	Año	Mes	Día	Nombre y apellidos del difunto	Sexo	Edad	Estado	N I C H O			Tributos satisfechos	OBSERVAC
								Agrupación	Número	Concesionario		
18	1936	Agosto	28		U.			Pinaro	5	1		
19	1936	Id.	28		U.			Id.	5	2		
20	1936	Id.	30		U.			Id.	5	3		
21	1936	Id.	31		U.			Id.	5	4		
22	1936	Id.	31		U.			Id.	5	5		
23	1936	Id.	31		U.			Id.	5	6		
24	1936	Id.	31		U.			Id.	5	7		
25	1936	Id.	31		U.			Id.	5	8		
26	1936	Id.	31		U.			Id.	5	9		
27	1936	Id.	31	Magdalena Genovard	U.	61	C.	Id.	5	10		
28	1936	Id.	31	Gertrudis Moya	U.	61	C.	Id.	5	11		
39	1936	Septiembre	1	Antonio Vidal	U.	80	U.	Pinaro	5	12		

Fotografia 7. Cinquena pàgina del “Registro general de enterramientos ”

Apareixen els números d'ordre i inscripcions que, per data d'enterrament, sembla que haurien d'haver aparegut a la pàgina segona. Són les onze primeres anotacions. A la pàgina, que té 20 anotacions –només dues línies en blanc al final– hi ha quatre enterrats a tomba, números 50, 75, 12 i 70, totes perimetrals també. Les altres setze anotacions corresponen a enterraments fets a l'agrupació primera –continuem en el quadre 1, pel que hem dit abans–, filera 5, i llocs segons el que apareix a la columna “Concesionario”, en què hi ha el lloc 5 repetit.

De les onze anotacions dues pertanyen al dia 28, una al dia 30 i vuit al dia 31.

Dels vuit enterraments del 31 d'agost, dos apareixen amb nom i indicació d'estat, casades ambdues persones, i els altres sis amb referència només al sexe: tres homes i tres dones més. És evident que els vuit pertanyen a la resta de morts causats per les bombes italianes, que sumades a les dues ja enregistrades a la pàgina 2 i a les dues mortes i enterrades a Palma, fan les dotze víctimes totals de l'episodi.

Els vuit cossos –tres de dona i tres d'home, innominats tots sis– anotats a aquesta pàgina 5 deuen ser els de:

Magdalena Egea Pallicer. 19 anys, casada. Era natural d'Artà, filla de Juan Egea Llepres, carrabiner, i Rosa Pallicer Vives, que també va morir amb ella. Veïna de Son Servera, vivia refugiada al carrer Recte, 12. Inscrita al Registre Civil d'Artà en data 26.11.36.

Jeroni Febrer Juan, Caminal. 61 anys, casat. Inscrit al Registre Civil d'Artà en data 27.11.36.

Maria Àngela Genovard Nicolau, Fornera. 25 anys, natural d'Artà. La inscripció és del 28.11.36. Casada amb Jeroni Febrer Ferrer –nora, per tant, de Jeroni Febrer Juan, que també morí el mateix dia– amb qui vivia al carrer de la

Plaça –avui Josep Sancho de la Jordana–, número 9 que és on va morir. Hi figura registrada amb el seu nom.

Gabriel Ginard Moll. La inscripció és del 21.11.36. 20 anys, d'Artà.

Gabriel Moyà Amorós, Moyà. La inscripció és del 21.11.36. 57 anys, casat. Vivia al carrer de la Plaça, avui Josep Sancho de la Jordana, número 8. És el segon dels anotats amb el nom. Va ser sepultat a la tomba perimetral 50 (actualment 950).

Rosa Pellicer Vives. La inscripció és del 26.11.36. 42 anys. Era serverina i amb la seva filla, na Magdalena Egea, que també va morir amb ella, havien vingut de refugiats a Artà.

Josep Picó Forteza. La inscripció és del 14.12.36. Tenia 12 anys i era fill de Josep Picó Forteza i Aina Maria Forteza Fuster, que vivien al carrer Recte, 9.

Catalina Pomar Vaquer, Raia. La inscripció és del 17.12.36. 54 anys, d'Artà. Era fadrina i vivia al carrer Recte, 13, on va morir.

En canvi els altres tres, els primers de la pàgina, no tenen cap indicació que permeti identificar-los. Hi ha, per tant, tres cossos inhumats de persones desconegudes.

Al Registre Civil d'Artà, llibre de defuncions, hi ha una inscripció de data 23 de març de 1937 segons la qual sobre les 10:00 hrs del 28 d'agost de 1936 **Jaume Brunet Sancho** morí a Sa Jordana per les ferides causades per l'explosió d'una bomba, que segurament provenia d'uns dels vaixells republicans del front marítim de Son Servera - Sa Coma. No n'hem trobat la inhumació al llibre registre d'enterraments, ni consta al padró de 1935 d'Artà.

Dia 29 d'agost, al matí i mentre berenava a Na Coberta, va ser assassinat **Llucià Mestre Canet, Vell**, però el transport al cementiri del seu cos –segons testimoni oral del seu fill Jaume i de qui el va recollir amb un camionet– no es va fer fins a la nit, dada que ajuda a pensar que l'enterrament innominat del 30 deu ser el seu.

El testimoni oral del seu fill i d'altres familiars directes separen Llucià Mestre Canet, de 61 anys, de les lluites polítiques del moment, però un nét seu va recordar que havia tingut un enfrontament amb un dels terratinents cacics d'Artà. Llucià Mestre havia adquirit una finqueta i necessitava reforçar les tretes pròpies amb jornals de carreter per a altres. En va demanar al cacic i aquest a canvi li exigí el vot. Llucià Vell va tenir la gosadia de negar-li-ho¹³. Fins a l'horabaixa, quan estranyats pel retard a comparèixer a casa, anaren a cercar-lo, la família no va saber el fet. Veïns que l'havien convidat a berenar junts sí

¹³ “El padrí va comprar la Creu de Salma. Se’n va anar al senyor *** i li va demanar si li podia donar uns jornals cada setmana... amb el carro, o als *** o a ***... i don *** li va dir que sí, «Però m’has de fer un favor, tu m’has de donar el vot». El padrí li va respondre, «Don *** resulta que l’únic meu que tenc, que pugui dir que és ben meu, són les meves idees i el meu vot... Com que això no té preu, no el puc vendre». Jo sempre he cregut que aquell dia li va començar a arribar el seu destí...”
Testimoni oral de Joan Danús, nét de Llucià Mestre.

que ho anaren a dir, però foren aconsellats de callar: “*Saps què has de fer? No diguis res, no fos que d’un mal en traguéssim dos*”¹⁴.

El matí del 29 Lluçia Mestre Canet tenia el fill Jaume, tresorer de l’Aliança Obrera i vice-president de les Joventuts Socialistes, abscondit a la casa; era un dels que la nit del 25 al 26 de juliol s’escapà perquè es fiaren de la gravetat de l’avís del batle Oliver. La nit del 15 al 16 d’agost, la mateixa del desembarcament de Bayo, havia passat a ca seva on hi restà fins al maig de 1941. El fill Lluçia havia estat detingut el dia 11 d’agost i ingressat al Jaume I. L’altre fill, Tomeu, havia estat mobilitzat.

La mort de Lluçia Mestre consta al Registre Civil d’Artà, llibre de defuncions, en una inscripció de data 27 de juliol de 1947, és a dir, gairebé onze anys més tard, per ordre del Jutge de Primera Instància i Instrucció de Manacor. Recull que morí a Artà el 29 d’agost de 1936 “*a consecuencia de la pasada lucha nacional contra el marxismo, según resulta del expediente practicado y su cadáver recibió sepultura en el cementerio de Artá.*” (la negreta no és a l’original). Havia nascut a Artà el 29 d’octubre de 1875.

La família sempre ha cregut que l’assassinat fou promogut per un dels feixistes importants que era casat amb una neboda seva. Lluçia Mestre els havia deixat diners quan es casaren per comprar mobles, préstec que no havia estat retornat i que mai no es va saldar. Un altre testimoni nega aquesta hipòtesi i assegura que qui va pagar perquè fos assassinat va ser un veí, l’esposa del qual i la de Lluçia Mestre havien mantingut discussions fortes i públiques sobre qüestions polítiques que derivaren en altres de personals i en què s’havien bescanviat insults greus.

Restarien per aclarir, per tant, a qui pertanyen un o dos cossos enterrats el 28 d’agost de 1936.

A partir d’aquesta data no hi ha al llibre de “*Registro general de enterramientos*” cap inscripció que no correspongui a les defuncions per mort natural que consten al llibre corresponent del Registre Civil d’Artà.

És el moment d’annotar algunes altres qüestions que poden cridar l’atenció. En primer lloc cal fer constar que les dates del llibre han de correspondre a les d’enterrament, perquè aquesta era la funció del llibre, i no a les del decés. És possible que les restes de les víctimes del bombardeig no permetessin una identificació immediata...

El fet que no apareguin els noms de les inhumacions de persones assassinades per raons polítiques –“*la lucha contra el marxismo*”–, pot induir a pensar que hi havia consignes clares per no fer-ho. Cap d’ells, ni tan sols Joan Escanellas Moll, que apareix al llibre d’enterraments i al de defuncions del Registre Civil, no consten al registre de defuncions de la parròquia. És possible

¹⁴ És una resposta que exemplifica l’assumpció per part de la població civil de la por a la violència feixista. Una por que desemboca en silenci: ja no hi havia auxili possible per a Lluçia Mestre, però la família hauria volgut saber-ho tot d’una i anar-hi al costat, recuperar el cos, arreglar-lo i dur-lo al cementiri, ja que era impossible demanar justícia. Aquest silenci és un dels trets de la dictadura que duraria fins més enllà de la mort del dictador.

que hi hagués consignes en aquest sentit per tal de no reconèixer els assassinats.

Dels deu morts a causa del bombardeig del 31 d'agost –ja hem dit que dos, Margalida Fuster Fuster i el seu fill Antoni Bauzà Fuster, moriren en el trajecte cap a l'Hospital, la mare, i allà el fill, i enterrats ambdós a Palma–, n'hi ha quatre que consten inscrits amb nom i llinatges i en data correcta, excepte Maria Pellicer que consta inscrita en data del 3 de setembre. Dos apareixen anotats a la segona pàgina i dos i els altres sis innominats surten a la cinquena, això és, a fileres distintes. Els deu morts a Artà consten tots inscrits al llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà, però en dates allunyades del dia dels fets, com hem recollit en els esments individuals.

El bombardeig va ser atribuït de forma immediata a avions rojos camuflats amb els colors nacionals, una mentida que a la mateixa nit ja era comentada entre les persones més informades, però que va ser mantinguda públicament per un llarg temps¹⁵. L'endemà, dia 1 de setembre, el rector de la Parròquia d'Artà, Mn Llorenç Lliteres anota al seu dietari *“Ha vengut també el comte Rossi i ha fet un discurs dient que això s'acabarà i aviat i que d'avions rojos no se'n tornaran acostar”*¹⁶. *La gent [s']ha reanimat. Era necessari.”*

¿Va ser la idea de mantenir la mentida la causa de la no inscripció immediata al registre del jutjat d'aquelles deu morts? No sembla gaire creïble; però els fet són aquests:

- Al llibre registre d'enterraments n'hi ha quatre amb nom i llinatges.
- Una d'aquestes, consta enterrada en data 3 de setembre tot i que la mort va ser el 31 d'agost.
- Sis no tenen anotació que els identifiqui, només si són homes o dones.
- Els sis enterraments del 31 d'agost inscrits a la pàgina 5 ocupen només tres llocs: els 4, 5 i 6 inclouen dos cossos cada un. Podria ser que les restes, sobretot les dels morts al carrer Recte, fossin incompletes?
- Les inscripcions al llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà es fa amb molt de retard i en dates distintes. La primera de les inscripcions es va fer cinquanta dies després, el 21 de novembre de 1936, i la darrera als quatre mesos i mig, l'11 de febrer de 1937.

¿Per què el fosser, Sebastià Garau Sureda, artanenc que coneixia la gent del poble i que degué saber tot d'una, com tothom a Artà, el nom d'almenys set de les persones mortes, n'anotà només quatre, una dels quals és

¹⁵ Veg. MARIMON, Antoni, 'Artà sota les bombes': "L'historiador Miquel Duran, en la seva important obra sobre la Guerra Civil *1936 en Mallorca*, inclou una nota de la Defensa Antiaèria Activa de Palma que deia el següent: «*dos aviones marxistas pintados con los colores nacionales bombardearon la villa de Artà con bombas de gran potencia, causando muchos destrozos en las casas y once muertos y tres heridos*». Encara el juny del 1938, com ha explicat Josep Massot en el seu detallat estudi *Els bombardeig de Mallorca durant la Guerra Civil*, el profranquista Bulletin d'Information Espagnole, promogut per Francesc Cambó a París, tornava a afirmar que eren els «avions marxistes» els culpables del desastre d'Artà.”. Article publicat a *Diari de Balears*, el 10 d'octubre de 2006.

¹⁶ Hi ha una altra informació, recollida a *Perlas y Cuevas*, número 579 del 17.09.83, que diu que Rossi va ser a Artà el 30, un dia abans del bombardeig, i que després no hi volia tornar perquè ell havia dit que aquells avions “*ens havien de salvar*”.

una de les tres dones de Son Servera refugiades a Artà i que potser no eren conegudes? No tenim resposta però és possible que ell anotàs d'acord amb qualche escrit que devia rebre... i deixàs en blanc els que arribaven sense escrit.

Una altra qüestió. La pàgina cinquena, amb els enterraments que hem comentat i altres del 1936, apareix entre la segona i la sisena. La tercera inclou denou enterraments, tres de desembre del 36 i 16 de gener a abril de 1937, tots a la filera 3 excepte sis que són inhumats a tomba. La quarta, 20 inhumacions entre abril i agost de 1937, totes a la filera 4 excepte sis que són a tomba o a panteó. Hi ha una inscripció que porta un anotació particular: "*Fuera turno. Al lado de su madre*". Es tracta d'un nadó que mor 18 dies després que la mare morís en el part. El torn perdut era el del lloc d'enterrament, filera 4 lloc 9 per als dos cadàvers. La cinquena, com hem vist, inclou les onze primeres inscripcions corresponents al final d'agost de 1936 i segueix, després, amb nou inscripcions més, de 1 de novembre a 22 de desembre. Totes a la filera 5, excepte 4 que són a tomba. És a dir. A finals d'agost es deixa d'enterrar a la filera 2, sense estar completa, per passar a usar la filera 5 per a 11 enterraments en una nova pàgina deixant-ne dues en blanc al mig. S'acaba d'omplir la filera 2 –pàgina 2–, la filera 5 –pàgina 5–, continuen a les fileres 3 i 4 –pàgines 3 i 4– i després seguiran a les fileres 6 i 7, pàgines 6 i 7. ¿Per què aquest ús interromput de la filera 2 i 5? ¿A què obeïa?

Altres desapareguts i assassinats.

Abans de passar a comentar les informacions referides a la segona fossa, la de Salma, serà convenient concloure la relació de persones assassinades o desaparegudes en aquells mesos de l'estiu i tardor de 1936.

Pere Nadal Pastor, Gomila i Rabassó. Va morir dia 16 d'agost a la plaça de Son Servera. Per alguns va ser assassinat, ja que era d'esquerres. Per altres va ser víctima d'una bala dels rojos que el va impactar de casualitat. Per altres, que asseguruen haver estat testimonis dels fets, donen la que segurament és la versió creïble: hi era com a xofer professional, militaritzat amb el camionet que conduïa. En un moment donat, un dels milicians joves d'Artà va travelar amb un objecte mentre pujava l'escala de Ca S'Hereu i se li disparà la pistola que portava. El ressò del tret, a l'interior de la casa, al voltant de la qual hi havia la força dels nacionals, va desencadenar una espiral de nervis i histèria, més o menys continguts fins al moment, que provocà que qualcú disparàs contra el camionet que també havia partit. La bala, que sense cap mena de dubte per als testimonis provenia dels propis nacionals, va impactar al cap de Nadal i li provocà la mort instantània. No n'hem trobat la inscripció als registres d'Artà que hem manejat. Tampoc no figura a la relació que hem esmentat a la nota 12.

El dia 23 d'agost de 1936 **Jaume Mas Antich** va ingressar a la presó provincial. Era de Campos, casat a Artà amb Maria Sureda que a l'expedient eclesiàstic de declaració de mort presumpta¹⁷ per contraure segon matrimoni que va iniciar el 1941, declarà que havia estat detingut el 20 d'agost de 1936. En aquestes actuacions consta un informe del capellà de la presó provincial que diu que *"en el libro diario de salidas y en fecha de 5 de marzo de 1937, consta que dicho fulano salió en libertad... bastante entrada la noche; Hablando con un conocido suyo me dice que recuerda su salida y que fue una de aquellas que se hacían con fin desconocido..."*. Segons Llorenç Capellà *"Possiblement morí afusellat a Porreres."*¹⁸

Bartomeu Ginard Genovard, Butler. Va ser assassinat el 10 de setembre de 1936 a Na Marranxa mentre berenava¹⁹. Tenia 21 anys i era una persona molt estimada per les seves habilitats com a rapsoda i músic, gran animador de festes de matances. De fonts familiars sabem que havia intentat fugir a Menorca però per Albarca, on hi havia altres escapats, es va tòrcer un peu i, a l'esquena del seu germà Miquel, va passar a ca seva per curar-se l'esquinçament. Conten que un veí s'interessava cada dia per la seva recuperació. Un dia li va dir que l'endemà ja aniria a Na Marranxa amb son pare. Ho va complir però allà l'esperava l'arma amb la bala assassina. Li dispararen un sol tret des de l'altra banda de la carretera que li interessà *"la región torácica inferior, con orificio de entrada en la región torácica derecha posterior y de salida por la región torácica izquierda anterior."* de pronòstic greu segons el metge que el va atendre a l'hospital d'Artà. Remès a l'hospital de Manacor on *"el diez del actual ingresó herido en el Hospital de ésta y a los pocos momentos falleció sin dar lugar a ser curado."*

El Comandant Militar d'Artà el qualificà de *"ideas extremistas socialista"*, i afegí que *"sin que por esto se tenga el menor indicio, que la causa de la agresión lo haya motivado su ideología política"*. Més endavant hi haurà un informe de la Guàrdia Civil que certifica que no han donat resultat les actuacions per aclarir l'autor de l'assassinat.

En data de 26 de desembre de 1936 hi ha, al Registre Civil de Manacor, la inscripció de la seva mort ocorreguda a causa de *"herida por arma de fuego"* i on s'anota que *"su cadáver recibió sepultura en el cementerio católico de Manacor."*

Persones de la seva família no creuen aquesta versió. Diuen que temps després dels fets una persona d'Artà, que sabia bé què va passar exactament, els va dir que Bartomeu Ginard va ser rematat a la zona del Coll d'Artà, a la carretera actual MA-15, prop del límit del terme municipal amb el de Sant Llorenç i que va ser enterrat per allà. Era un informant que els mereixia confiança absoluta i en conseqüència no donen crèdit a la versió oficial que

¹⁷ Arxiu Diocesà del Bisbat de Mallorca.

¹⁸ Vid. CAPELLÀ, Llorenç. *Diccionari Vermell*, p. 104.

¹⁹ S'instruí la causa 458/36. Na Marranxa és una zona propera d'Artà. La finca on berenava Genovard limita amb la carretera, actualment MA-15, en el punt quilomètric 70,3, a 1'6 km de la rotonda d'entrada a Artà per la intersecció amb la carretera MA-4041.

consta a la causa 458/36 i creuen que Ginard no va arribar mai a Manacor. Sobre aquest assassinat han circulat moltes especulacions d'impossible verificació.

Francesc Oliver Solivellas, Moma, i Bernat Torres Carrió, Trebai, foren assassinats la nit del 17 al 18 de setembre de 1936, a Sos Doblons al punt quilomètric 2,575 de la carretera avui AM 3330, de la d'Artà a Alcúdia a Petra. Els estadans de Sos Doblons avisaren les autoritats de Santa Margalida i quan arribaren varen dictaminar que els cossos eren allà deçà la divisòria del terme, ja dins del de Petra. Les inscripcions es feren, també, molt més tard dels fets. La de Francesc Oliver, feta al Registre Civil de Petra és del 18 de març de 1937, i situa la mort el dia 18 de setembre de 1936 per ferides d'arma de foc i que va ser enterrat al cementiri "*de esta villa*"²⁰. La de Bernat Torres, que és al Registre Civil d'Artà i porta data del 26 de juny de 1941, diu que va morir "*en este término*", d'Artà, el 17 de setembre de 1936 a causa de "*la lucha nacional contra el marxismo*" i que va ser enterrat al cementiri de Petra. La inscripció es va fer per ordre judicial.

El 23 de setembre de 1936 va ser detingut **Vicenç Miquel Piris**, vice-president de l'Agrupació Socialista Obrera d'Artà i sindicalista històric, detingut, empresonat i processat pels fets d'octubre de 1934. Havia estat gestor del Front Popular fins a la destitució oficial del 23 de juliol de 1936. Passà a la presó de Manacor i després a Can Mir fins que, segons declaració de la seva filla de data 5 de juliol de 1941, "*el día seis de marzo de 1937 fué puesto en libertad de la Prisión Estaciones de Palma, y desde entonces no han vuelto a saber noticia alguna de él*"²¹. Capellà assegura que va ser assassinat a Porreres²².

Gabriel Cursach Mesquida mor d'una ferida d'arma de foc a l'Hospital Militar com a legionari que era. Aquesta és tota la informació de la inscripció de la defunció al Registre Civil d'Artà, feta en data 5 de novembre de 1941.

Llorenç Muntaner Riera, que havia estat detingut a mitjan mes d'agost, hauria estat assassinat el 6 de març de 1937. Segons Capellà, hauria estat posat en llibertat juntament amb Vicenç Miquel Piris i Jaume Mas Antich. D'aquests dos sabem que sortiren entre el 5 i el 6 de març i que foren assassinats²³. Llorenç Muntaner era president de les Joventuts Socialistes i el 1934 va ser detingut, empresonat, i condemnat pels fets d'octubre. S'havia abscondit la nit del 25 al 26 de juliol de 1936, amb molts d'altres, per l'avís del

²⁰ Dec aquestes dades a Bartomeu Garí Salleras.

²¹ Expedient 463/37 del Tribunal de Responsabilitats Polítiques. També se li obrí la causa 921/36.

²² "*Detingut el maig del trenta-set* [data errònia, la correcta és el 29 de setembre de 1936], *el posaren en llibertat juntament amb Llorenç Muntaner i amb Jaume Mas. Vens pietoses de la dreta artanenca pregonaven que els tres homes corrien lliures pel món. El cert és que romanien morts en el cementiri de Porreres.*" CAPELLÀ, Llorenç. *Diccionari Vermell*, p. 111.

²³ Vid. la nota anterior i la 7. Capellà segurament és víctima d'una confusió de dates i noms. Ja hem vist que Miquel Muntaner, pare de Llorenç, va ser assassinat el 23 d'agost de 1936, i no el 6 d'octubre, data en què hauria estat assassinat el fill Llorenç.

batle Oliver. La tradició oral, confirmada per fonts familiars, asseguren que un matí, quan Maria Riera, la mare, va obrir la porta es va trobar un boliquet de roba bruta de sang i va saber que era la del seu fill i que l'havien assassinat. Donant per bona aquesta versió, podria ser que Llorenç Muntaner hagués estat tret de la presó de Bellver, sol o la mateixa nit que Jaume Mas de la presó provincial i que Vicenç Miquel de Can Mir, i assassinat amb ells a Porreres o a un altre lloc indeterminat. El fet de la roba trobada el matí només s'atribueix al cas de Muntaner Riera i no als dos altres que segons Capellà havien estat assassinats amb ell a Porreres. Vicenç Miquel i Jaume Mas també tenien la família a Artà.

Va ser algun dels ara esmentats sebollit al cementiri d'Artà de forma que podríem anotar el seu nom a les caselles buides del llibre de registre d'enterraments?

Recapitem sobre els enterraments a la fossa del cementiri d'Artà:

Relació dels assassinats i desapareguts d'Artà entre juliol i març del 37.

Graella 1

Identificació	Data	Enterrat a	Observacions
Nadal Pastor, P.	18.08.36	Son Servera?	
Escanellas Moll, J.	20.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 1, 7	Consta al registre.
Muntaner Massanet, M.	23.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 1, 8?	Molt probable.
Perelló Sureda, A.	23.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 1, 9?	Molt probable.
Bonnin Picó, F.	27.08.36	Manacor?	Artà, quadro 1, 2, 2?
Cortès Cortès, N.	27.08.36	Manacor?	Artà, quadro 1, 2, 3?
Mestre Canet, L.	29.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 5, 3?	Molt probable.
Ginard Genovard, B.	10.09.36	Cementiri de Manacor	Consta a la causa 458/36
Oliver Solivellas, F.	18.09.36	Cementiri de Petra	Registre Civil de Petra.
Torres Carrió, B.	18.09.36	Cementiri de Petra	Registre Civil d'Artà.
Miquel Piris, V.	06.03.37	Cementiri de Porreres	Probable.
Mas Antich, J.	06.03.37	Cementiri de Porreres	Probable.
Muntaner Riera, L.	06.03.37?	Cementiri de Porreres	Probable.

A més, i a causa de les bombes dels vaixells rojos.

Graella 2

Brunet Sancho, Jaume	28.08.36	Artà?	Mort a Sa Jordana
----------------------	----------	-------	-------------------

És segura la inhumació de **Joan Escanellas Moll** al cementiri d'Artà, al quadre 1, filera 1, lloc 7, segons consta al registre. És l'únic que consta amb

nom i llinatges al *Registro General de enterramientos*, al llibre de defuncions del Registre Civil d'Artà i, suposadament, al del registre parroquial. Amb coincidència de data.

Sembla molt probable la inhumació del cos de **Llucià Mestre Canet**, assassinat el 30 d'agost i amb testimoni de transport del cadàver al cementiri d'Artà ja a la nit. Li podria correspondre, per coincidència de data, l'enterrament que consta al registre fet el 30 d'agost al quadre 1, filera 5, lloc 3.

Semblen molt probables les inhumacions de **Miquel Muntaner Massanet** i **Antoni Perelló Sureda**, assassinats el 23.08.36 i amb testimoni d'enterrament a Artà.

Les inhumacions que els podria correspondre podria ser una de tres:

Per coincidència de dates, les del 24 d'agost, quadre 1, filera 1, llocs 8, 9 i 10. El tercer dels inhumats quedaria sense atribuir a ningú en concret més que es tractava d'un home. Podria ser, com passà amb el quart al lloc 11 que hem atribuït a Baldomero Sahagún, a qualcú mort al front de Son Servera.

O també les del 27 d'agost al quadre 1, filera 2, llocs 2 i 3, o les del 28 d'agost al quadre 1, filera 5, llocs 1 i 2.

Relació de les víctimes del bombardeig italià –foc amic– del 31 d'agost de 1936.

Graella 3

Identificació	Data	Enterrat a	Observacions
Bauçà Fuster, A.	02.09.36	Palma	Consta a la causa 939/36
Egea Pallicer, M.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadre 1, 5, 4 ?	Consta al Registre Civil.
Febrer Juan, J.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadre 1, 5, 5 ?	Consta al Registre Civil.
Margalida Fuster Aguiló	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadre 1, 2, 5.	Consta al Registre Civil.
Margalida Fuster Fuster	31.08.36	Palma	Consta a la causa 939/36
Genovard Nicolau, M. A.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadre 1, 2, 7.	Consta al Registre Civil.
Ginard Moll, G.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadre 1, 5, 5 ?	Consta al Registre Civil.
Moyà Amorós, G.	31.08.36	Cementiri d'Artà, tomba 50	Consta al Registre Civil.

Pellicer Santandreu, M.	03.09.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 2, 6.	Consta al Registre Civil.
Pellicer Vives, R.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 5, 4 ?	Consta al Registre Civil.
Picó Forteza, J.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 5, 5 ?	Consta al Registre Civil.
Pomar Vaquer, C.	31.08.36	Cementiri d'Artà, quadro 1, 5, 6 ?	Consta al Registre Civil.

Relació d'altres enterraments al cementiri d'Artà.

Graella 4

Identificació	Data	Enterrat a	Observacions
Almazán Cillaurren, A.	11.08.42	Cementiri d'Artà, quadro 3, 6, 6	Consta al Registre Civil.
Mur Loste, A.	20.10.42	Cementiri d'Artà, quadro 3, 7, 4	Consta al Registre Civil.

Els dos enterrats de l'any 1942 corresponen a soldats treballadors dels batallons disciplinaris del campament conegut pel nom de Son Morey tot i estar ubicat a l'Alqueria Vella. El primer consta al registre amb l'anotació "*Soldado Arrollado Por el tren*" i el segon "*Soldado*". Ambdós consten al registre de defuncions del Registre Civil d'Artà.

Tractem d'omplir ara, en negreta, els buits del llibre de registre d'enterraments. Graella 4

Full	Mes	Dia	Nom	Sexe	Edat	Est at	Qd r.	F il.	Llo c
1	Ago .	20	Joan Escanellas Moll	H	60	C	1	1	7
	Ago .	24	Antoni Perelló Sureda?				1	1	8
	Ago .	24	Miquel Muntaner Massanet?				1	1	9
	Ago .	24	?				1	1	10
	Ago .	24	Baldomero Sahagún González?				1	1	11
2	Ago .	27	Nicolau Cortès Cortès?				1	2	2
	Ago .	27	Francesc Bonnín Picó?				1	2	3
	Ago .	31	Margalida Fuster [Aguiló]			C	1	2	5
	Set. .	3	Maria Pellicer [Santandreu]				1	2	6
5	Ago .	28	Jaume Brunet Sancho?				1	5	1
	Ago .	28	?				1	5	2
	Ago .	30	Llucià Mestre Canet?				1	5	3
	Ago .	31	Magdalen Egea Pellicer?				1	5	4
	Ago .	31	Rosa Pellicer Vives?				1	5	4
	Ago .	31	Jeroni Febrer Juan?				1	5	5
	Ago .	31	Gabriel Ginartd Moll				1	5	5

Ago	31	Josep Picó Forteza?				1	5	6
Ago	31	Catalina Pomar Vaquer?				1	5	6
Ago	31	Maria Àngela Genovard [Nicolau]			C	1	5	7
Ago	31	Gabriel Moyà [Amorós]			C	Tomba 50		

Com a resum cal dir que **és en el quadro 1 on haurien estat enterrats els assassinats l'estiu de 1936. Un quadro que a l'actualitat està cobert per sepultures particulars excepte en un rectangle interior de 17,3 m².**

Plantegem la hipòtesi que havíem anunciat de la distribució dels llocs d'enterrament en el quadro 1 tal com podrien ser en el 1936, abans de la urbanització que ara ja és completa.

Dividint el quadro 1 en 22 fileres i cada una en 12 llocs d'inhumació en resulten 264 espais útils. En el sentit en què s'ha fet la distribució, cada un d'aquests espais tendria unes mides aproximades de 2,22 x 0,92 m. Si la distribució es fes en sentit contrari (fileres on en aquesta hi ha llocs) sortirien els mateixos espais, però de mides aproximades de 1,69 x 1,20, gens lògiques per a la inhumació.

Així i tot, hi ha quatre possibilitats de numeració segons el sentit, des de dalt dreta, de dalt esquerra, de sota dreta, de sota esquerra. En sentit esquerre ocuparien les mateixes fileres i per això hem inclòs les de dalt esquerra i de sota esquerra tot indicant la filera i el lloc: 1/7, 1/8...

Superposant aquesta distribució sobre la fotografia 4b del quadro 1 actual, els espais que correspondrien als llocs de la graella 4 coincidiren sempre a sota dels blocs de tombes familiars i cap en les zones encara obertes de corredors i rectangle central enjardinat. **Segons aquesta hipòtesi de distribució, els llocs que acolliren els cossos objecte d'estudi estan coberts amb les edificacions funeràries del perímetre del quadro 1.**

						1/7	1/8	1/9	1/10	1/11	
	2/2	2/3		2/5	2/6						
5/1	5/2	5/3	5/4	5/5	5/6	5/7					
5/1	5/2	5/3	5/4	5/5	5/6	5/7					
	2/2	2/3		2/5	2/6						
						1/7	1/8	1/9	1/10	1/11	

Fotografia 4c.

FITXA DE LA FOSSA DE SALMA

Dades d'ubicació de la fossa.

- Una fossa a **Salma** (aleshores de propietat privada, ara espai públic prèvia expropiació) a la carretera MA-15 de Palma a Cala Rajada.

Tipologia:

Fossa de Salma: irrecuperable.

Desapareguts:

Fossa de Salma.

- Tres cossos no identificats.

Investigació de:

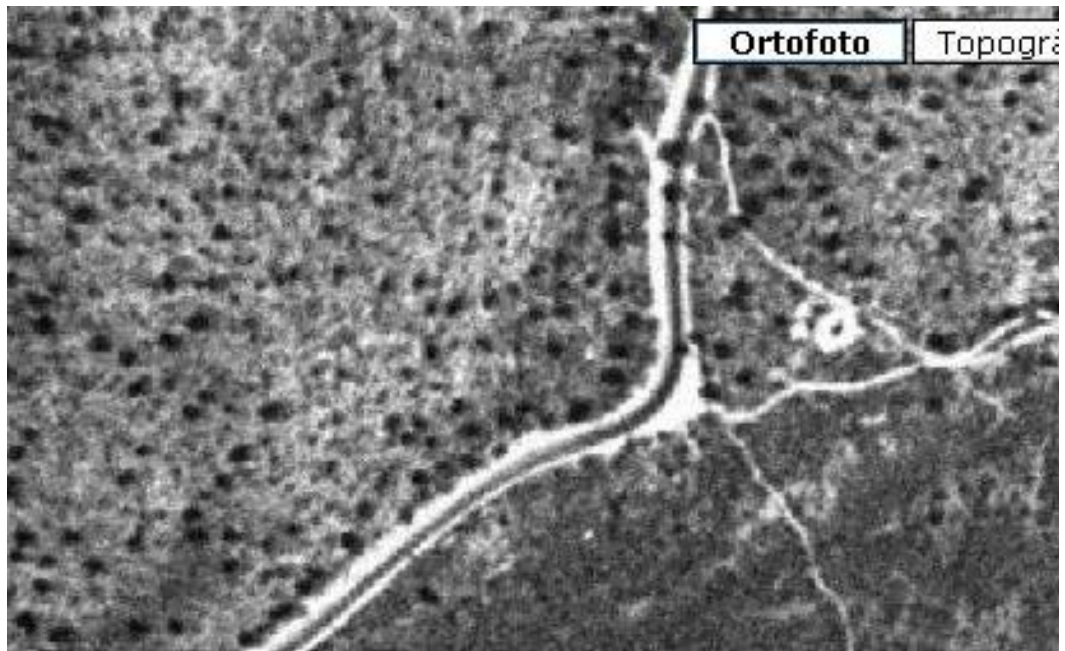
- Jaume Morey Sureda,
- Datació: agost-novembre 2011.

Fotografia 8. Ubicació de la fossa de Salma

FOSSA DE SALMA.

La **fossa de Salma** fou testimoniada oralment per dues persones al punt quilomètric 61,1 de la carretera MA-15 de Palma a Artà, terrenys de la possessió coneguda per Salma –Sauma– a l'anomenat Coll d'Artà, just a la divisòria entre els termes municipals de Sant Llorenç des Cardassar i Artà, que es troba en el punt quilomètric 60,8.

Fotografia 9. Fossa de Salma, coll d'Artà, vol americà de 1956

Fotografia 10. Fossa de Salma, coll d'Artà, vol de 2008

El revolt es va eixamplar i suavitzar amb l'ampliació de la carretera.

No hem pogut determinar en quina data exacta es varen fer les dues – dues, com a mínim– intervencions a la carretera per millorar el perill per al trànsit que suposava un revolt tan pronunciat i en pendent, però pel que explicà un dels testimonis és possible que siguin dades sense importància.

Les següents fotografies, de setembre de 2011, permeten la localització més exacta.

Fotografia 11. Fossa de Salma, coll d'Artà, baixada, foto de setembre de 2011

La fotografia mostra el revolt de la ubicació de la fossa, presa des del punt km 61,15 (la fita blanca de l'esquerra és el punt km 61,1). La paret de pedra de Santanyí, a l'esquerra de la carretera, marcava el límit de l'antiga; el terraplè i el sòcol de pi en formarien part. L'altre costat devia coincidir, com a molt, amb l'actual separació dels dos carrils. El terraplè de l'esquerra era inexistent el 1936 i es degué habilitar en les obres de condicionament del tram, segurament en la dels anys 80, darrera i per ara final.

Fotografia 12. Fossa de Salma, coll d'Artà, pujada en direcció a Artà, foto de setembre de 2011

Fotografia 13. Fossa de Salma, coll d'Artà, foto de setembre de 2011

*“Baixant del coll a la dreta, prop d’un xaragall, en una espècie de teula... jo diria que fa **com una teula...**”.*

La fita en primer pla correspon al punt km 61,1. La roca a la vorera, al centre de la imatge, marca la confluència amb el regueró que baixa de la muntanya. Aquest punt devia coincidir amb l'àrea on hi havia els cadàvers esmentats pels testimonis.

Fotografia 14. Fossa de Salma, coll d'Artà, baixant cap a Sant Llorenç, foto de novembre de 2011

La **teula** i el **xaragall** des de l'interior de la muntanya. En l'àrea senyalada per Riera Llinàs coma ubicació de la fossa, hi ha, a més, el rastre inequívoc d'una rasa de Telefònica. A part de les obres d'ampliació de la carretera hi hauria hagut aquesta altra intervenció sobre el terreny.

Testimonis recollits referits a la fossa de Salma.

Bernat Sureda Llull, a través d'Antoni Esteva Rosselló, el seu gendre.

El desembre de 2005 i en una conversa amb Antoni Esteva Rosselló, gendre de Bernat Sureda Llull, que el 1936 tenia 7 anys, va sortir la qüestió d'uns mal enterrats a la zona del Coll d'Artà. Acordàrem que ell intentaria obtenir més detalls de Sureda Llull, el seu sogre.

Em va remetre aquest correu electrònic:

“Els germans Biel Sureda Bergas [39 anys el 1936] i en Bernat Sureda Bergas [40 anys el 1936], pare i padrí jove respectivament del meu sogre [Bernat Sureda Llull], feien llenya per fer carbó al Coll d'Artà a la part dreta del coster, dins S'Auma Nou, conforme deixam Artà a l'esquena i tenint Sant Llorenç de cara, per situar-nos. En aquell indret, no gaire lluny de la carretera, era on es podien veure alguns dels morts els quals, semblava que estaven mig enterrats i de qualsevol manera. El meu sogre diu que a alguns es veien encara

les sabates i que ningú gosava donar part. Els qui ho sabien callaven i ben prou alerta a fer comentaris.”

L'acord era que quan el seu sogre millorés d'una malaltia que patia en aquell moment, aniríem al lloc i ens mostraria el punt exacte dels *mig enterrats* que havia vist quan era jovenet i anava amb el pare i l'oncle a fer llenya a la zona.

Antoni Esteva encara va afegir dies després algun detall complementari d'interès sobre el punt del suposat enterrament. Estava prop d'un xaragall i amb poca cobertura de terra, fins al punt que quan plovia i per l'esquerra baixava un corrent d'aigua, la mínima avinguda rentava el sòl i deixava al descobert les restes. Ràpidament les tornaven a tapar perquè no volien complicacions.

Bernat Sureda Llull mai no es va curar i va morir sense que l'eixida programada es pogués dur a terme.

Bartomeu Riera Llinàs.

El seu testimoni oral és de juliol de 2008.

El 1936 tenia 15 anys i la seva família era propietària de Sa Fompella, una extensió de terreny ubicada dins el terme municipal de Sant Llorenç a tocar del límit amb el d'Artà, a la zona del Coll d'Artà. La casa és la primera a la dreta a la baixada del coll en direcció a Palma.

“Els falangistes feien guàrdia al coll i aturaven els cotxes... Primer no n'hi havia tants. A Sant Llorenç jo hi he vist que només hi havia un cotxe, del metge, i una moto...”

*“Baixant del coll a la dreta, prop d'un xaragall, en una espècie de teula... jo diria que fa com una teula... hi havia **tres bultos**²⁴, i un mostrava una cama, fins al genoll, amb una sabata vermella... Me'n record bé; i bé... La veia sovint, perquè no la taparen mai. Això era dins terrenys de Salma... era on eixamplaren la carretera... **no, ara no ho trobarien. Se'n va anar quan eixamplaren la carretera...***

“I trons... no, eren de les bombes de quan desembarcaren... Els tirs varen ser més tard... Deixàrem la finca... amb els animals! I fugírem, més espantats que un conill... Anàrem al Pou Colomer, que la duia un tio nostre.

“Mai no varen saber qui eren aquells morts, feia poc que els hi havien enterrat, perquè es veia bé... del genoll per avall estava a l'aire... vèiem els pèls... amb la sabata vermella... si no vaig equivocat era la cama dreta... sí. Estava així, i la carretera aquí [fa senya cap a l'esquerra], era la dreta, sí. Jo crec que la vaig veure durant un any... nosaltres anàvem a conrar les rotes de Salma... a la part d'Artà del Coll, baixant cap a Artà a la dreta... Hi havia molta gent que hi conrava per allà, d'Artà i de Sant Llorenç... hi havia uns artanencs,

²⁴ Les negretes són afegides en la transcripció escrita del testimoni oral.

un que va ser batle i s'ha mort fa poc... sí, en Maia [Gabriel Massanet Femenías, batle d'Artà des del desembre de 1975 a l'abril de 1979], dos fills i son pare... tenien dues eugues negres... venien a fer rotes per allà..."

*"L'amo en Xesc Papaíó [Torres Font, de Son Coll]... feia llenya baixa per [anar] als forns de calç... A un forn de calç, baixant a l'esquerra, on ara hi ha un ametlerar jove, **n'hi havia un, de forn de calç... i deien que hi havien tirat un home...** Funcionaven... ja ho crec! Jo els he vist funcionar tota la vida... Els al·lots de llavonses érem beneïts... però ho vaig sentir a dir, sí... que **hi havien tirat un home, no sé si viu o mort...**"*

Els dos testimonis, en realitat un de sol suficientment clar, coincideixen en els detalls. **Tres bultos** que podrien correspondre a tres persones mortes i mal enterrades prop del punt alt del coll d'Artà, a l'actual MA-15. Està documentada la presència en aquest punt alt, que és de pas obligat, d'un lloc de guàrdia i control a càrrec d'un escamot de feixistes d'Artà.

A quins assassinats o desapareguts podrien pertànyer aquestes restes? Només podem bastir conjectures a partir dels més dubtosos que figuren a la graella 1.

No tenim constància del lloc d'enterrament de **Pere Nadal Pastor**, mort a Son Servera. D'acord amb la versió abans exposada i donada per la més creïble, no hauria de ser un cos que es volgués fer desaparèixer o de no deixar-ne constància²⁵.

Dos candidats podrien ser **Francesc Bonnín Picó** i **Nicolau Cortès Cortès**, capturats deia 27 d'agost de 1936 i dels quals no se'n va saber res més i que abans ja hem conjecturat sobre un eventual enterrament al quadro 1 del cementiri d'Artà. Tot i això, hi ha afirmacions en el sentit que foren assassinats a Manacor i enterrats allà²⁶.

Bartomeu Ginard Genovard, assassinat el 10 de setembre de 1936 mentre berenava a Na Marranxa va ser enterrat, segons certificació mèdica i inscripció al Registre Civil de Manacor, al cementiri catòlic d'aquella ciutat. Sabem que en un primer moment va ser assistit a l'hospital d'Artà i, davant la pèrdua de sang i l'escassa dotació del dispensari, va ser reenviat cap a l'hospital de Manacor. El reberen i no pogueren salvar-li la vida. Totes aquestes dades consten a la causa 458/36.

També hem recollit la versió de la família que no dóna crèdit a la certificació mèdica per la informació que els facilità **qui ho sabia**, que assegurà que **el remataren pel coll d'Artà**. Cal fer avinent que la inscripció al registre de defuncions no es va fer en el moment oportú i que es redactà en data 26 de desembre de 1936, més de tres mesos després. Hi consta: "*Esta inscripción se*

²⁵ Pere Nadal Pastor, de mal nom Gomila i Rabassó, ha estat generalment identificat de forma errònia com a Pere Gomila Pastor.

²⁶ De Bonnín, vid. PICAZO MUNTANER, Antoni; GARRIDO GALLEGO, Elena; i ALZAMORA RIERA, Jaume. *Artà: 1931-1939*. Palma, 2007, pàg. 115. De Cortès, vid. TUGORES, Antoni. *Manacor, la guerra a casa*. Palma, 2006, p. 210, on s'hi diu: "*El 26 d'agost moria assassinat a Son Coletes.*"

practica en virtud de *comunicación del Sr. Juez Instructor teniente de Caballería retirado Francisco Riera Cerdà.*²⁷.

Val a dir que, com hem recollit pel que fa a inscripcions tardanes en el Registre Civil d'Artà, també en el de Manacor hi hem localitzat un altíssim nombre d'inscripcions de mort molt posteriors al succés.

En el testimoni de Riera Llinàs també hi consta un reflex de la brama popular en el sentit que Bartomeu Ginard hauria estat llançat en un dels forns de calç que hi ha prop de la zona descrita. Segons Riera Llinàs *“baixant a l'esquerra, on ara hi ha un ametlerar jove, n'hi havia un, de forn de calç... i deien que hi havien tirat un home... Funcionaven... ja ho crec! Jo els he vist funcionar tota la vida... Els al·lots de llavonsses érem beneïts... però ho vaig sentir a dir, sí... que hi havien tirat un home, no sé si viu o mort...”*. Versió que ha arribat fins a l'actualitat, lligat al nom de Bartomeu Ginard Genovard. Era un dels **tres bultos**? El tiraren realment dins un forn de calç? A les fotos 8 i 9 és visible un forn de calç situat a l'altre costat de la carretera, a l'altura de la fossa localitzada, ubicació que coincideix amb el que descriu Riera. Si Bartomeu Ginard hi va ser tirat, en el primer ús del forn n'hauria desaparegut qualsevol rastre.

Els cadàvers de Vicenç Miquel Piris, Jaume Mas Antich i Llorenç Muntaner Riera es tenen per trets de la presó la mateixa nit, assassinats conjuntament i enterrats a la fossa comuna del cementiri de Porreres. No n'hem pogut trobar suport documental precís, fins i tot algun és prou confús.

De **Jaume Mas Antich** sabem que: “ [...] *del Capellán de la Prisión Provincial me comunica que: “en el libro diario de salidas y en fecha de 5 de marzo de 1937, consta que dicho fulano **salió en libertad... bastante entrada la noche**; Hablando con un conocido suyo me dice que recuerda su salida y que fue una de aquellas que se hacían **con fin desconocido**...”*

De **Vicenç Miquel Piris**, que el 5 de juliol de 1941 quan van a ca seva a detenir-lo per complir la sentència del Tribunal de Responsabilitats Polítiques, la seva filla declara: “*el día **seis de marzo de 1937** fué puesto en libertad de la Prisión Estaciones de Palma, y desde entonces no han vuelto a saber noticia alguna de él*”.

A més, en data 14 d'abril de 1948 s'inscriu al Registre Civil d'Artà la seva defunció a instàncies del Jutge de Primera Instància del partit judicial de Manacor. De les dades que conté en resulta que va morir “*en esta villa el día **seis de Marzo de mil novecientos treinta y siete** a consecuencia de **la lucha nacional contra el marxismo** según resulta de expediente practicado y su cadáver recibió sepultura en el Cementerio de Artá*”. ¿Fins a quin punt són fiables, pel que fa al lloc de la defunció i d'enterrament, les dades d'aquesta inscripció, feta onze anys després d'haver sortit de la presó de Can Mir?

Vicenç Miquel no consta al llibre de registre d'enterraments –que tan explícit ha estat en el cas dels de l'estiu de 1936– entre els fets en el mes de març de 1937.

²⁷ El subratllat no és a l'original. Indica la part manuscrita de l'imprès d'inscripció de la defunció.

De **Llorenç Muntaner Riera** sabem que havia ingressat al castell de Bellver el 15 d'agost de 1936 i que en va ser tret²⁸ però no en quina data. Un testimoni oral²⁹ ha explicat que l'episodi del boliquet de roba que trobà la mare al portal va ser "*devers uns deu o dotze dies després que matassin son pare*" i, atès que el pare va ser assassinat el 23 d'agost, la troballa hauria estat, per tant, entre el dos i el quatre del mes de setembre. No hi ha constància documental ni al llibre de registre d'enterraments ni al de defuncions del Registre Civil d'Artà.

¿Serien aquests tres els *mig enterrats* a la fossa del Coll d'Artà? No hi ha, en l'estat actual de les investigacions, forma de saber-ho. Hem d'observar que les dades fiables indiquen que la treta conjunta s'hauria fet de tres presons distintes: Provincial, Can Mir i Bellver. Aquesta dada seria indicatiu de la presència activa en l'operació de persones d'Artà. Els haurien tret de les tres presons, conduïts a Artà i assassinats al coll d'Artà, on hi havia un escamot de guàrdia i enterrats –"*mig enterrats*"– per allà? Que la mare de Llorenç Muntaner trobàs la roba del fill al portal de casa, abonaria la conjectura anterior?

A més, el detall més decisiu per a una localització de les restes dels tres cossos que suposadament estaven enterrats al costat del revolt de baixada del coll d'Artà és que, d'acord amb el testimoni de Bartomeu Riera Llinàs "*Això era dins terrenys de Salma... era on eixamplaren la carretera... no ara no ho trobarien. Se'n va anar quan eixamplaren la carretera...*".

És a dir, que la fossa del coll d'Artà, raonablement identificada i localitzada, hauria estat arrasada en dates que caldria investigar a l'arxiu del Consell de Mallorca que té transferides les competències de carreteres. Saber-ne les dates i el resultat del moviment de terres i explanació serien els objectius d'una investigació que, en el moment actual no estam en condicions d'enllestir.

²⁸ Pel testimoni de Catalina Garau Muntaner, filla de Llorenç Garau Sureda, pres també a Bellver, que li va comentar "*Mon pare ja va pensar «Demà em tocarà a mi». Tots sabien que els que sortien els mataven tot d'una.*"

²⁹ Bartomeu Torres Mascaró.

Entitat que proporciona informació sobre la fossa.

Memòria de Mallorca. Associació constituïda el febrer del 2006.

Fonts d'informació:

- Arxius, registres, etc.
 - Arxiu Municipal d'Artà (AMA).
 - *Cementerio municipal. Libro registro de enterramientos.*
 - Registre Civil del Jutjat d'Artà.
 - Padró d'habitants de 1935.
 - Llibres d'actes de les sessions plenàries (1913-1980).
 - Correspondència (1928-1944).
 - Diverses capsas i lligalls referits al cementiri.
 - Arxiu de la parròquia de la Transfiguració del Senyor (Artà).
 - LLITERAS LLITERES, Llorenç. *[Dietari]*. Documents inèdit.
 - Llibre de defuncions 1935-1937.
 - Arxiu del Registre Civil de Manacor.
 - Arxiu Diocesà de l'Obispat de Mallorca.
 - Arxiu del Regne de Mallorca.
 - Arxiu del Juzgado Togado Militar Territorial número 33, de Palma.
 - Causa 276/36: Maria Ginard Pascual.
 - Causa 403/36: Magdalena Egea i altres (bombardeig del 31.08.36).
 - Causa 430/36: Joan Escanellas Moll.
 - Causa 458/36: Bartomeu Ginard Genovard.
 - Causa 921/36: Vicenç Miquel Piris.
 - Arxiu de la Presó Provincial.
 - Fotos aèries:
<http://ideib.caib.es/visualitzador/visor.jsp>
 - Plànol del cementiri de 2011: especial agraïment al grup Muntaner-Ribot (Capdepera) i a l'estudi Liesegang-Mestre (Artà).
- Testimonis orals.
 - Joan Amorós Mòjer.
 - Andreu Bauzà Fuster.
 - Teresa Bonnín Fuster.
 - Joan Danús Mestre.
 - Magdalena Ferrer Muntaner.
 - Ignasi Maria Carrió.
 - Maria Martí Pastor.
 - Maria Mestre Carrió.
 - Jaume Mestre Carrió.

- Catalina Garau Muntaner.
- Càndil Genovard Planisi.
- Francesca Ginard Alzamora.
- Miquel Pastor Vaquer.
- Margalida Perelló Valens.
- Bartomeu Riera Llinàs.
- Mateu Sancho Gayà.
- Francesc Sureda Dalmau.
- Bernat Sureda Llull (a través d'Antoni Esteve Rosselló).
- Rafel Sureda Nicolau.
- Bartomeu Torres Mascaró.
- Bibliografia.
 - CAPELLÀ, Llorenç. *Diccionari Vermell*. Palma, 1989.
 - GARÍ, Bartomeu. *Porreres. Desfilades de dia, afusellaments de nit*. Palma, 2007.
 - MARIMON, Antoni, 'Artà sota les bombes'. Article publicat a Diari de Balears, el 10 d'octubre de 2006.
 - MASSOT I MUNTANER, Josep. *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Agost-Setembre de 1936*. Barcelona, 1987.
 - PICAZO MUNTANER, Antoni; GARRIDO GALLEGU, Elena; i ALZAMORA RIERA, Jaume. *Artà: 1931-1939*. Palma, 2007.
 - TUGORES, Antoni. *Manacor. La guerra a casa*. Palma, 2006.
 - CAPELLÀ, Llorenç. *Diccionari Vermell*. Palma, 1989.